

Orcid: 0000-0002-9625-5029

Zabitə Teymurlu
Bakı Mühəndislik Universiteti
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
zteymurlu@beu.edu.az

AZƏRBAYCAN DİLİNİN QƏRB LƏHCƏSİ VƏ TÜRK DİLİ DİALEKTLƏRİNƏ XAS SPESİFİK XÜSUSİYYƏTLƏR

Xülasə

Məqalədə Azərbaycan dilinin qərb dialektlərinin öyrənilməsi istiqamətində aparılan tədqiqat işlərinin əhəmiyyəti vurğulanır, Ermənistan respublikasının təcavüzü nəticəsində öz torpaqlarından qovulmuş azərbaycanlı əhalinin dialekt daşıyıcısı kimi dil faktlarının toplanılmasında rolundan bəhs olunur. Tədqiqata cəlb olunan dialektoloji vahidlər türk dili dialektləri ilə müqayisə edilir. Tədqiqat işi hər iki türk dilində mövcud dialektoloji vahidlərin yaxınlıq dərəcəsini, inkişaf xüsusiyyətlərini müəyyənləşdirməkdən ibarətdir. Müqayisəli aspektdə görülən işlərin nəticəsində tədqiqata cəlb olunan Azərbaycan və türk dillərinin yaxınlığını sübuta yetirən ortaq dialektoloji faktlar aşkar edilib. Tədqiqata cəlb olunan ortaq dialektizmlərin keçdiyi tarixi inkişaf mərhələsi dialektoloji, etimoloji lüğətlər əsasında dəqiqləşdirilib. Tarixi kökləri ilə bir-birinə bağlı olan Azərbaycan və türk dillərində ortaq leksik vahidlərin müqayisəli şəkildə tədqiqində Azərbaycan dilinin qərb(orta) ləhcəsinin spesifik xüsusiyyətləri əsas alınmışdır.

Dialektoloji aspektdə aparılan bu cür araşdırmalar tədqiqata cəlb olunan dillərin tarixi inkişaf prosesini anlamaqda əhəmiyyət kəsb edir, həmçinin, xalqın tarixi ilə dilin tarixi arasında qarşılıqlı əlaqəni müəyyənləşdirməkdə mühüm rol oynayır. Azərbaycan dilinin tarixən mövcud olmuş qərb qrupu şivələrinin tədqiqata cəlb olunması və türk dili dialektləri ilə müqayisə edilməsi nəticəsində aşkar edilən ortaq leksik vahidlər bir daha bu torpaqların türk-öğuz yurdu olduğunu sübut edir.

Açar sözlər: Azərbaycan dilinin qərb ləhcəsi, türk dili dialektləri, ortaq dialektoloji vahidlər, spesifik xüsusiyyətlər

Zabita Teymurlu

SPECIFIC CHARACTERISTICS OF THE WESTERN DIALECT OF THE AZERBAIJANI LANGUAGE AND DIALECTS OF THE TURKISH LANGUAGE

Abstract

The article emphasizes the importance of the research conducted in the direction of learning the western dialects of the Azerbaijani language, the role of the Azerbaijani population expelled from their lands as a result of the aggression of the Republic of Armenia in the collection of language facts is discussed. The dialectological units involved in the study are compared with Turkish language dialects. The research work consists in determining the degree of closeness and development characteristics of existing dialectological units in both Turkish languages. As a result of the works done in the comparative aspect, common dialectological facts were discovered that prove the closeness of the Azerbaijani and Turkish languages involved in the research. The stage of historical development of common dialectisms involved in the study was specified on the basis of dialectological and etymological dictionaries. The comparison study of common dialectological units in the historically related Azerbaijani and Turkish languages was built on the distinctive features of the western (middle) dialect of the Azerbaijani language.

The dialectological part of such study is crucial to understanding the historical development of the research's target languages and is also crucial in determining the relationship between the history of the people and the history of the language. The shared lexical units that were uncovered through the analysis

of historically extant western Azerbaijani dialects and their comparison with dialects of the Turkish language serve as further evidence that these regions constitute the Turkic-Oghuz homeland.

Key words: Western dialect of the Azerbaijani language, dialects of the Turkish language, common dialectological units, specific features

Bildiyimiz kimi, Ermənistan Respublikasının hərbi təcavüzü nəticəsində 1988-1993-cü illərdə Azərbaycan əraziləri işğal edilmiş və əhalisi öz elindən, obasından zorla qovulmuşdur.

“Böyük Ermənistan” yaratmaq niyyətində olan ermənilər azərbaycanlıları nəinki Ermənistandan, eləcə də bütün Qafqazdan qovub çıxarmaq arzusunda olublar və bu istiqamətdə bir neçə dəfə cəhd göstəriblər. Azərbaycanlıların öz ata-baba torpaqlarından köklü deportasiyasının birinci mərhələsi (1948-1950) Ermənistan SSR-dən 150.000 azərbaycanlının öz doğma yurdlarından çıxarılması ilə başladı. Azərbaycanlıların deportasiyasının ikinci güclü mərhələsi 80-ci illərin sonlarında azərbaycanlıların Ermənistan SSR-dən bütünlüklə çıxarılması ilə həyata keçirildi. “1988-ci ilin yanvarında Qafan və Meqri rayonlarında başlanan həmin “etnik təmizləmə” tədricən Dağlıq Qarabağ ərazisində də tətbiq olundu.” (Pirişev, 2006: 64).

“Etnik təmizləmə” siyasətinin qurbanı olmuş bir milyondan çox əhali qaçqın və köçkün şəraitində yaşamaq məcburiyyətində qalmışlar. Ermənistan Respublikası 30 ilə yaxın işğalçılıq siyasətini davam etdirmişdir. 2020-ci ildə hərbi əməliyyatlar nəticəsində Ermənistanın hərbi təcavüzünə son qoyulmuş və Azərbaycan öz ərazi bütövlüyünü bərpa etmişdir.

Azərbaycan dilinin qərb(orta ləhcə) ləhcəsi Gəncə-Qarabağ, Qazax-Şəmkir, Gədəbəy-Daşkəsən regionlarının və Gürcüstanın Borçalı regionunun şivələrini əhatə edir. Ermənistan Respublikası üzrə keçmiş Göyçə, Pəmbək (Böyük Qarakilsə, Hamamlı) mahalları və Dağ Borçalısı azərbaycanlılarının şivələri də bu ləhcəyə aiddir. Qərb ləhcəsi 3 şivə qrupuna bölünür: 1) Qarabağ; 2) Qazax-Borçalı; 3) ayırım şivəsi (Gədəbəy, Daşkəsən rayonlarının ərazisində) (Əzizov, 2016: 277). E.Əzizov Azərbaycan dilinin indiki Ermənistan ərazisində tarixən mövcud olmuş şivələrini (Göyçə mahalında, Böyük Qarakilsə, Hamamlı, Karvansaray və Dağ Borçalısı (Calaloğlu, Barana) bölgələrində yaşamış azərbaycanlıların şivələri Azərbaycan dilinin qərb ləhcəsinin Qazax-Borçalı şivələrinə uyğun olduğunu qeyd edir (Əzizov, 2016: 297). Qərbi Azərbaycanın Çəmbərək, Karvansaray, Basarkeçər, Böyük Qarakilsə, Dağ Borçalısı (Calaloğlu, Kalinino), Barana, Ağbaba, Quqark rayonunun Azərbaycan şivələri qərb ləhcələrinin, Dərələyəz, İrəvan, Zəngibasar, Qarakilsə (Sisyan), Meqri, Qafan rayonunun Azərbaycan şivələri isə cənub qrupu ləhcələrinin xüsusiyyətlərini özündə əks etdirir (Bayramov, 2015: 64).

Qərb şivələrinin araşdırılması istiqamətində müxtəlif tədqiqat işləri aparılmışdır. Son dövr araşdırmalara aşağıdakıları nümunə göstərə bilərik:

“Qərbi Azərbaycan şivələrinin leksikası” (Bayramov, 2011), “Ağbaba şivəsi sözlüyü” (Bayramov, Bayramova, 2014), “Azərbaycan Respublikasının Ağdam rayonu dialektlərinin toplanılması və linqvistik təhlili” (Cəfərov, 2020), “Azərbaycan dilinin Qərb şivələri və türk dilinin Qars şivələrinin müqayisəli leksikası” (Qəmbərli, 2020), “Azərbaycan dilinin Qarabağ və Şərqi Zəngəzur dialektoloji atlası” (2022), Bədəlova A. “Qərbi Azərbaycan şivələri lüğəti” (Bədəlova, 2023) və s. Bu tədqiqat işləri böyük əhəmiyyət kəsb edir. Xüsusilə, AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun Azərbaycan dialektologiyası şöbəsinin əməkdaşlarının “Azərbaycan dilinin Qarabağ və Şərqi Zəngəzur dialektoloji atlası”nın hazırlanmasında keçdikləri yolun nə qədər zəhmətli olduğunu nəzərinizə çatdırmaq istəyirəm. Çünki “Dialektoloji atlas”ın tərtibində iştirak edən elm fədailəri dil materiallarını elində, obasında, kəndində yaşayan insanların dilindən deyil, öz vətənlərindən uzaq düşən insanların dilindən toplamışlar. Bu baxımdan həmin dil faktları tarixi əhəmiyyət kəsb edir.

Məsələ burasındadır ki, tədqiqata cəlb olunan ərazi mənfur ermənilər tərəfindən 1988-1993-cü illərdə işğal edilmiş və əhalisi də öz ata-baba yurdundan didərgin salınmışdır. AMEA-nın Azərbaycan dialektologiyası şöbəsinin əməkdaşları, başqa sözlə desək, fədailəri, nə qədər çətin olsa da, 2015-ci ildən başlayaraq “Azərbaycan dilinin Qarabağ və Şərqi Zəngəzur dialektoloji atlası”nın tərtibi ilə bağlı işlərə başlamış və nəticə etibarilə 2015-2019-cu illərdə Azərbaycan Respublikasının bir çox rayonlarına ekspedisiyalar təşkil etmiş, burada məskunlaşmış əhalidən informasiya toplaya bilməmişlər. İlk ekspedisiya 2015-ci ilin oktyabr-noyabr aylarında Bərdə rayonunda həyata keçirilmişdir. Sonrakı mərhələdə Ağdam, Ağcabədi, Tərtər, Füzuli rayonlarına da elmi ekspedisiyalar təşkil olunmuş, eyni zamanda Cəbrayıl, Laçın, Ağdərə, Xocavənd, Kəlbəcər, Xocalı, Xankəndi, Qubadlı və Şuşa rayonlarının sakinləri ilə respublikanın

müxtəlif ərazilərdə görüşlər keçirilmiş və əhalidən lazımi dialektoloji materialları əldə etmişlər. Dialektoloji faktlar, əsasən, 1922, 1929, 1930-1947, 1950-1958, 1960, 1962 təvəllüdü sakirlərdən toplanmışdır. Bu yaş kateqoriyası dialektoloji dil vahidlərini yaşlı nəslin nümayəndələrinin daşdığını göstərir. Elə bu səbəbdəndir ki, dialektlər dil tarixinin canlı arxivi adlandırılır.

Əlvən Cəfərov Azərbaycan Respublikasının Ağdam rayonu dialektlərinin toplanılması prosesini belə izah edir: “ 2016-cı ilin yanvar-iyun aylarında plan üzrə Bakı Şəhər Mehdiabad Gənclər Şəhərciyi, “Qarant” Məcburi Köçkün Şəhərciyi, Ağdam rayonu ərazisində salınmış, ağdamlılardan ibarət məcburi köçkün şəhərcikləri, Bərdə rayonu yaxınlığında salınmış, yüksəkmərtəbəli binalardan ibarət məcburi köçkün şəhərciyi və Mingəçevir şəhərində, Heydər Əliyev prospektində salınmış məcburi köçkün şəhərciyində məskunlaşmış Ağdam rayon sakinlərindən, əsasən də yaşlı nəsilədən (162 nəfərdən) müsahibələr götürdüm. Onlara planlaşdırılmış anketə uyğun suallar verərək səsyazma qurğusu vasitəsi ilə onların səslərini yaddaşa yazdım və eyni zamanda şəxsi icazələri ilə tam əksəriyyəti ilə şəkillər çəkirdim. 2016-cı ilin iyul-dekabr aylarında toplanmış dialektoloji materialların elmi-linqvistik təhlilini apardım.” (Cəfərov, 2020: 3).

Dialektoloji aspektdə aparılan bu cür araşdırmalar tədqiqata cəlb olunan dillərin tarixi inkişaf prosesini anlamaqda əhəmiyyət kəsb edir, həmçinin, xalqın tarixi ilə dilin tarixi arasında qarşılıqlı əlaqəni müəyyənləşdirməkdə mühüm rol oynayır. Tarixi faktların üzə çıxarılmasında müqayisəli tədqiqatlara ehtiyac duyulduğunu da vurğulamaq lazımdır. Son dövr araşdırmalara nəzər saldıqda türk və Azərbaycan dili dialektlərinin müqayisəli öyrənilməsi sahəsində görülən işlər baxımından azərbaycanlı tədqiqatçılar üstünlük təşkil edir. Azərbaycan dili dialektləri ilə türk ədəbi dilinin leksik baxımdan tədqiqi, Azərbaycan dilinin qərb şivələrinin türk dilinin Qars şivələri ilə müqayisəli leksikası, Azərbaycan dilinin Naxçıvan qrupu şivələrinin Güney Azərbaycan və Şərqi Anadolu şivələri ilə fonetik və leksik müqayisəsi, Naxçıvan qrupu şivələrinin Güney Azərbaycan və Şərqi Anadolu şivələrinin morfoloji xüsusiyyətlərinin, Qarabağ və Şərqi Zəngəzur dialektlərinin türk dili dialektləri ilə ortaq dil faktlarının aşkar edilməsi baxımından tədqiqi sahəsində edilən son dövr müqayisəli-dialektoloji araşdırmalara nümunə göstərmək olar.

Qalibə Hacıyeva Azərbaycan dilinin Naxçıvan qrupu şivələrinin Güney Azərbaycan və Şərqi Anadolu şivələri ilə fonetik və leksik müqayisəsini aparmış, tədqiqata cəlb olunan vahidlərin fonetik, leksik-semantik və qrammatik xüsusiyyətlərinin ortaq və fərqli cəhətlərini müasir dil xüsusiyyətlərinə görə müqayisə etmişdir (Hacıyeva, 2017).

Sevinc Qəmbərli ilk dəfə qərb şivələri ilə türk dilinin Qars şivələrini müqayisəli şəkildə araşdırmış və qeyd olunan şivələrin leksikasını ümumiləşdirilmiş şəkildə tədqiqata cəlb etmiş, hər iki şivə arasında ortaq leksikanı müəyyənləşdirmiş, qədim türk leksik qatını aşkara çıxarmış, fərdi xüsusiyyətlərin makro və mikro areallarını dəqiqləşdirmişdir (Qəmbərli, 2020).

Beləliklə, Azərbaycan və türk dillərində ortaq leksik vahidlərin müqayisəli şəkildə tədqiqində Azərbaycan dilinin qərb(orta) ləhcəsinin spesifik xüsusiyyətləri əsas alınaraq türk dili dialektləri ilə müqayisə edilmişdir. Tədqiqat işində Qərbi Azərbaycan bölgəsinə xas nümunələr əsas alınmışdır:

Mismil -Azərbaycan dilinin Basarkeçər şivəsində “təmizkar” mənasını ifadə edir.-*Güllüca mismil qızdı* (Basarkeçər)(ADDL:2007;358); Türk dilinin Rizə, Ərzurum bölgəsi şivələrində də *mismil* sözünə “təmiz”, Kastamonu şivəsində isə “əti yeyilə bilən, murdar olmayan(heyvan üçün)mənasına təsadüf edilir (DS-9:1977;3191). *Mismil* dialektoloji vahidi ərəb mənşəli olub *bismillāh* sözünün assimilyasiya olmuş şəklidir: *bismillāh>bismil>mismil* (Eren:1999; 295).

Ərəb dilində "mismil, musmil" variantlarına da təsadüf edilmişdir. Ərəbcə "səmələ" kökündən törəmiş isimdir. Mənalardan biri də "hovuz təmizləyən, arıdan"dır (Mucəmur-Raid, Cubran Məsud: 1085;451).

b>m səs dəyişməsinə Şərqi-Anadolu dialektlərində təsadüf etmək mümkündür: “*Mirze Mehmet çıhi dəyi: benim babami gözümün qarşında yime, men sağam. Evvela meni yi, sora babami yi* (Van) (Caferoğlu:1995;3); *Güllü hamamin üsdiyem/İncitme meni hesdeyem/Bağla yarami yarami* (Muş) (Caferoğlu,1995:82); “*Mineydim gemisine, ömrümün hemmisine*” (Ahlat), “*Nali parlatdı getdi, meni aqlatdı getdi*” (Ahlat) (Caferoğlu: 1995; 53).

Görüldüyü kimi, müasir dildə səs və quruluşunun müxtəlifliyini anlamaq üçün dialektlərin öyrənilməsi vacibdir.

Mandal. Bu söz Azərbaycan dilinin Basarkeçər, Goranboy, Ordubad şivələrində “cəftə” mənasını ifadə edir: *Mandal qapıda olar* (Ordubad); *Qapının mandalını vur* (Basarkeçər) (ADDL:2007;344). Azərbaycan dilinin Basarkeçər şivəsində *mandallamax* sözü “cəftələmək” mənasında işlənir: *Axşamdı, ta qapıyı mandalla*

(ADDL:2007; 344). *Mandal* sözünə əksər türk dili dialektlərində "cəftə" mənasında təsadüf edilir (DS-9:1977; 3119).

"Mandal" - ərəb mənşəli olub, "nədələ" kökündən törəmiş isimdir. Ərəbcə mənası "asılan, gərilən"dir. Ərəb ədəbi dilində işlək söz deyildir (Əhməd Muxtar Ömər:2008;2127).

Çayan. (Böyük Qarakilsə, Goranboy, Qazax, Ordubad, Salyan, Yevlax) "əqrəb".- *Həsəni çayan çaldı*(Ordubad); - *Çayan adamı vurur* (Qazax); - *Çayan göyülün tüşmanıdı* (Böyük Qarakilsə) (ADDL:2007;91). *Çayan* sözünə "əqrəb" mənasında türk dilinin Burdur, Ordu, Sivas, Ankara, Konya, Antalya, Muğla dialektlərində də təsadüf edilir (DS-3:1993;1096). Əksər türk dillərində də bu sözə təsadüf edilir: Türkmən dilində *içyan*, noqay, qaraqalpaq dilində *şayan*, qırğız dilində *çayan*. Orta türkcədə *çadan* "əqrəb" olaraq istifadə edilir. Qədim qırçaq dilində də *çayan* (*və çıyan*) olaraq istifadə edilir. Müasir türk dillərində *δ>γ* əvəzlənməsinin baş verməsi bir qaydadır (Eren:1999;91).

Basdıx. (Ordubad, İrəvan, Zəngəzur) "un, doşab və qozdan hazırlanan çərəz". Türk dilinin Bursa, Çankırı, Trabzon, Ərzincan, Diyarbakır, Elazığ, Malatya, Urfa, Qaziantep, Maraş, Hatay, Sivas, Konya, Kayseri dialektlərində *basdıx>bastık* sözü "lavaş formasında hazırlanmış meyvə qurusu" mənasını ifadə edir (DS-2:1993;546). Türk ədəbi dilində *pestil* şəklində işlənir. Qədim mənbələrdə *bestil* şəklində də təsadüf edilir (Eren:1999; 330).

Əksər türk dili şivələrində *b>p* əvəzlənməsi müşahidə edilir: *Baca>paca* (Van, Gaziantep, Hatay, Niğdə); *bacı>paci* (Artvin); *balta>palta* (Uşaq, Dənizli, İzmir, Kütahya, Tozman, Biləcik, Qaziantep, Hatay, Kırşəhər) (DS-9: 1977; 3375, 3387). Türk dilinin İstanbul, Ərzurum, Maraş, Sivas, Niğdə şivələrində *pastık* sözünə də təsadüf edilir (DS-9:1977;3405).

Görünür *pestil* sözü türk mənşəli olub *bastıq> bestil> pestil* inkişaf mərhələsini keçmişdir. *b>p* əvəzlənməsi türk dillərində geniş yayılmışdır. *b* səsinin *p* səsi ilə əvəzlənməsi az-çox dərəcədə bütün dialekt və şivələrimizdə rast gəlmək mümkündür. Lakin qərb, cənub və qismən şimal dialekt və şivələrindən fərqli olaraq söz əvvəlində *p* səsinə daha çox üstünlük verilir (Şirəliyev: 2008: 75).

Şəltə. (Böyük Qarakilsə, Gədəbəy, Gəncə, Qazax, Qusar): 1. cır-cındır; 2. köhnə palaz; 3. köhnə yorğan-döşək. - *Öyündə iküş <iki-üç> şəltədən savayı nə var kın?* (Gədəbəy); - *Bu ku lap şəltədi* (Böyük Qarakilsə) mənalarnı ifadə edir (ADDL: 2007, 462).Türk dilinin Sivas Hacılyas Koyulhisar bölgəsində "köhnə yorğan-döşək" mənasında işlənir. İğdecik -İsparta; Manisa və ətrafı; Kütahya; Akyazı ətrafı - Sakarya;Trabzon; Rizə; Bağlıca *Ardanuç -Artvin; Antakya -Hatay bölgələrində "döşəkçə" mənasına təsadüf edilir (DS-10:1978,3778).

"Şəltə" - ərəb mənşəli olub, "şəyələ" kökündən törəmiş isimdir. "Pambıq və ya tükəldə doldurulmuş balıq, mütəkkə" mənasına sahibdir. Müasir ərəb dilinin bəzi ləhcələrində aktiv işlənir (Əhməd Muxtar Ömər: 2008, 1230).

Bağa. (Basarkeçər, İmişli, Qazax) "atın topuğunda əmələ gələn xəstəlik adı". - *Bağa atın dırnaı: nman bir az yuxarı, büküx'də olur, dırnaı uzanır tüşir* (Basarkeçər) (ADDL:2007,35). Türk dilinin Əskişəhər, Gümüşhanə, Artvin, Ərzurum və ətrafı dialektlərində "Heyvanların ayağının altında əmələ gələn xəstəlik adı, şiş" mənasında işlənir (DS-2:1993; 472).

"Mənbələrdə "bükülən", "bürüşən" anlamında açıqlanıb. Doğrudan da, qurbağa (əsl: qodurbağa) və tısbağa (əsl: tasbağa) üstü örtülü heyvanlardır, ayaqları görünür. *Bağa* sözü *bağlamaq* feilinin ən qədim kökü olan *ba* sözü əsasında əmələ gəlmişdir və "üstüörtülü" deməkdir." (Əhmədov: 2015;19). Türk dilinin İsparta, Burdur, Dənizli, İzmir, Manisa, Balıqəsir, Kütahya, Əskişəhər, Bolu dialektlərində *bağa* sözünün "tısbağa" mənası da aşkar edilmişdir(DS-2:1993;473).

Müasir türk dilləri ailələrinin leksik tərkibi özünün əsas mənbəsi kimi: 1)ümumtürk fondu və ondan törəmə (*çayan*, *basdıq*, *bağa*); 2) türk mənşəli olmayan fond və ondan törəmə şəkilində qruplaşdırılır (*mandal*, *mismil*, *şəltə*). Görüldüyü kimi, tədqiqat işində hər iki fonda ortaq leksik vahidlərə təsadüf edilmişdir.Tarixin müəyyən dövründə ortaq olan leksik vahidlər həm Azərbaycan dilinin dialektlərində, həm də türk dili dialektlərində qorunub saxlanmışdır. Dialektoloji istiqamətdə aparılan araşdırmalar ortaq dialektoloji lüğətlərin hazırlanmasında faydalı ola bilər.

Qərb şivələrinə daxil olan Basarkeçər, Böyük Qarakilsə, Goranboy, Qazax, Gəncə, Gədəbəy şivələrində türk dili dialektləri ilə ortaq sözlərə(*bağa*, *basdıq*, *çayan*, *mismil*, *mandal*, *şəltə*) təsadüf edilir. Müşahidələr göstərir ki, Azərbaycan dilinin qərb ləhcəsinə xas nümunələr türk dilinin əksər şivələrində öz əksini tapır. Geniş araşdırma nəticəsində bu nümunələri çoxaltmaq mümkündür.